

Het klassieke godsbeeld en het midden van de kerk

lezing Nico den Bok
3de Utrechtse Studiedag

Inleiding

Tien jaar geleden begon de bekende dichter Leo Vroman een reeks gedichten die hij 'Psalmen' noemde. Psalm I opent als volgt:

Systeem! Gij spitst geen oog of baard
en draagt geen slepend kleed;
hij die in U een man ontwaart
misvormt U naar zijn eigen aard
waar hij ook niets van weet.

Systeem, ik noem U dus geen God,
geen Heer of ander Woord
waarvan men gawe en gebod
en wraak wacht en tot wiens genot
men volkeren vermoordt.

Zij die evenals Vroman afscheid genomen hebben van een persoonlijke God, zullen in dit gedicht gemakkelijk enkele van hun belangrijkste moeiten met deze God herkennen. Het begint al met de bekendste voorstelling: God als man met de baard. Met daarin opgesloten de gedachte dat God mannelijk zou zijn. Verder, zegt Vroman, de veronderstelling dat we van Hem bepaalde dingen krijgen, zoals gaven, geboden, en wraak. Ook dat is veel te persoonlijk gedacht. Op wraak laat Vroman meteen het uitmoorden van volken volgen. Hij komt vaker in zijn poëzie met bittere spot over religieuze radicalen (overigens moslims en joden en christenen) die het verdrijven of doden van volken als de wil van God zien. Hiermee neemt hij ook het Oude Testament onder schot.

Zij die van een persoonlijke God weinig moeten hebben, gaan zelf verschillende kanten op. Vroman spreekt God nog steeds aan, als Gij, maar noemt hem Systeem. Hij heeft als celbioloog gewerkt en is eindeloos verwonderd hoe de natuur werkt, vooral het lichaam maar ook het universum. Als Vroman God nog ergens vindt, dan in die werking. Anderen, die ook afscheid hebben genomen van een persoonlijk godsbeeld, komen juist tot een heel spiritueel godsbeeld. God als de geestelijke Energie die alles doorstroomt, of de ondefinieerbare bron van leven. Daarbij kan veel traditioneel spreken over God in persoonlijke termen zijn waarde behouden, maar als een kinderlijke taal die je moet leren afleggen.

Het loslaten van een persoonlijk God is niet alleen een probleem voor hen die daartoe overgaan. Het is een probleem van heel onze kerk. Mensen zoals Vroman die God niet meer als een persoon kunnen zien, komen daar niet alleen toe vanwege de aantrekkingskracht van de seculiere cultuur (met name de natuurwetenschappen), maar óók vanwege het feit dat zij afgestoten worden door het beeld van een persoonlijk God zoals dat in de kerken traditioneel is voorgehouden (zoals de God die volken verdrijft). Maar dat moet dan door de anderen in onze kerk serieus genomen worden: houden wij inderdaad vast aan een persoonlijke God die kwalijke trekken heeft? Als vele gelovigen de open zee van het vrije denken kiezen, kunnen de anderen, de rechtgeaarde gelovigen niet rustig aan de kant blijven staan.

Ik kan het ook anders zeggen, positief, vanuit onze christelijke identiteit, en kom dan meteen bij het kernpunt van mijn lezing. De hoofdstroom van de christelijke traditie heeft, in het spoor van het bijbelse getuigenis, vastgehouden aan God als een persoonlijk wezen, maar dan wel een persoonlijk wezen dat goed is, door en door goed. Als ik het klassiek-christelijke godsbeeld kort moet typeren, dan zo: God is persoonlijk en volmaakt. Veel hedendaagse vrijdenkers zeggen echter tegen meer conventionele gelovigen: 'Jullie geloven in een

persoonlijk God, maar is die niet onvolmaakt? Het is een God die – om maar iets te noemen – wraak oefent, die bloed wil zien. Dan verkiezen wij een onpersoonlijke God, een God die niet vergeldt en ook niet gebiedt.’

Dit geeft meteen aan, dat er in de discussie over het persoonlijke karakter van God in elk geval twee fronten zijn. Er is een front naar buiten, naar de seculiere cultuur die allerlei redenen aandraagt tegen het bestaan van een persoonlijke God. Zo wordt er vanuit moderne wetenschap geclaimd, dat er in de evolutie van het heelal geen persoonlijke hand, geen Schepper te ontdekken is. En er is een front naar binnen, dat zegt dat de persoonlijke God van de kerkelijke orthodoxie een bedenkelijke God is.¹

In feite bestaan deze fronten al enige eeuwen. Wat in de laatste veertig jaar vooral veranderd is, is dat de positie die toen in de meerderheid was nu in de minderheid is geraakt. De argumenten over en weer zijn niet zo heel anders, maar ze werken wel in een ander krachtenveld. Deze situatie legt een aanzienlijk deel van de wervende kracht van onze kersverse PKN lam. Want religieus geïnteresseerden die van buiten naar binnen lopen, stoten al snel op een grote groep mensen die hen ontmoedigt verder naar binnen te gaan omdat deze groep zelf geen fiducia heeft in de eigen identiteit van de christelijke traditie. Wie toch doorgaan kunnen slagen daar vaak alleen in als zij doorbreken naar een behoudend godsbeeld, met het risico een aantal moeilijk verteerbare kanten daarvan in je bekeerde denken en leven op te nemen.

De brochure die we als initiatiefnemers van de derde Utrechtse Studiedag geschreven hebben, breekt langs beide frontlijnen een lans voor de eigen christelijke identiteit. In deze lezing geef ik u eerst een inkijk in de brochure.² Dan volgt een kleine aanvulling van een drietal karakteristieken van Gods persoonlijke karakter die in de brochure niet genoemd worden, maar wel hetzelfde hoofdpunt illustreren als de wel genoemde. Daarna kom ik tot een afronding.

Om een persoonlijk God

De meesten van u herinneren zich vast wel een maquette of afbeelding van de tempel in Jeruzalem, hoe die eruit zag in bijbelse tijd. Als je het godsbeeld van de hoofdstroom van de christelijke traditie als de tempel ziet, kun je met je vragen over het persoonlijke karakter van God van buiten naar binnen wandelen. Dat hebben we in de brochure achtereenvolgens gedaan.

Je komt dan allereerst in ‘het voorhof der heidenen’. Daar krijg je te maken met gezichtspunten die het moeilijk maken te geloven dat er überhaupt een persoonlijke God is. Sommigen kunnen bij een persoon alleen aan een lichamelijk wezen denken, maar komen dan bij God in grote problemen. Anderen vragen: is een persoonlijk godsbeeld geen vorm van projectie? Deze psychologische argwaan die sinds Freud onze cultuur doortrekt, hoorden we in Vromans psalm als zekerheid verwoord: Wie God als een man ziet, met ogen en een mantel, die misvormt God naar zijn eigen aard waar hij ook niets van weet.

Vervolgens kom je in ‘het heilige’. Daar rijzen vragen bij bepaalde persoonlijke eigenschappen die God zou hebben. Stel, je kunt wel mee in de gedachte dat God kiest. Maar geloven in verkiezing is dan nog een hele stap verder. Hoe heilloos is er in de gereformeerde traditie niet over de predestinatie geredeneerd. Of je gelooft dat bij God veel mogelijk is, maar niet dat Hij *almachtig* is. Want dan heeft Hij ook de hand in natuurrampen zoals laatst op Java.

Tenslotte kom je in ‘het heilige der heilige’. Hier gaat het om vragen bij het meest specifieke van het christelijke godsbeeld, daar waar hoofd en hart helemaal kunnen gaan zingen maar zich ook helemaal onthand kunnen voelen. Stel je gelooft in een persoonlijke God. Maar je weet werkelijk niet goed wat je moet denken bij de kerkelijke formulering, dat God bestaat in drie personen, en dat Hij in een menselijke persoon gekomen is. Je bent verlegen met Vader, Zoon en Geest, en met Jezus.

¹ Of zelfs godslasterlijk, aldus een geestverwant van Vroman, de bekende kinderboekenschrijver Guus Kuijer. Hij meent dat een God die alle dingen in zijn hand houdt en op vaderlijke wijze bestuurt, beter Toeval genoemd kan worden en meestal ronduit onrechtvaardig is (*Hoe een klein rotgodje God vermoordde*).

² Dit ook om de keuze voor de workshop in het middagprogramma van de Studiedag gemakkelijker te maken.

Misschien denkt u: hoe meer je naar binnen gaat, hoe meer je in een internchristelijke discussie verzeild raakt. Dat is echter maar zeer ten dele waar. Neem het nadenken over de menswording van God en Gods drie-eenheid. De traditie heeft daarmee niet willen zeggen, dat er drie goddelijke individuen zijn, elk met een eigen ik en wil. De traditie heeft vooral willen zeggen, dat de ene persoonlijke God zelf onder mensen is gekomen, in een drievoudige persoonlijke aanwezigheid die op mensen is afgestemd en die iets van Gods wezen reflecteert. Die ene persoonlijke God zou ook in de hemel kunnen blijven, Hij zou ook alleen een boek naar de aarde kunnen zenden of boden sturen. U merkt, we staan hier als kerk ineens naast en ook tegenover de moskee in onze buurt.

Of neem de gedachte van een verkiezende God. Is dat een achterhaalde, binnenprotestantse scheefgroei geweest? Verkiezen betekent in de bijbel allereerst, dat God een volk of mens uitkiest om een bijzondere relatie aan te gaan. Als God inderdaad zelf in de schepping komt – en dus niet alleen een wereld schept waar Hij zich verder buiten houdt – dan zal Hij *ergens* moeten komen, *ergens in* tijd en ruimte. Precies dat getuigt de bijbel: dat God in alle aanvechtbaarheid een spoor in de geschiedenis uitzet: Kijk, daar ben Ik, zo handel ik, zo wil Ik zijn. Met dit spoor – concreet de geschiedenis van Israël – staat dus het realiteitsgehalte van Gods aanwezigheid in zijn schepping op het spel. Omgekeerd, wie afziet van een verkiezende God, houdt al gauw een God over die boven de werkelijkheid zweeft, die overal en nergens is.

In de brochure wordt verkiezen besproken als één van de daden die passen bij een persoonlijke God. Hierbij wordt ook alle ruimte gegeven aan de kritische tegenstem. Als God Israël verkiest, lijkt God een lievelingsvolk te hebben. Is de verkiezing van Israël niet een soort voortrekken? Dit wordt helemaal kwalijk als bij dit uitkiezen het *eeuwige* wel of wee van mensen op het spel staat. Wat is dat voor een God, die de ene mens bestemt tot eeuwig leven en de ander tot de eeuwige dood? Als God ook dat met een keuze van zijn kant alleen bepaalt, mag Hij dan wel persoonlijk zijn, maar is Hij óók willekeurig en wreed! Bovendien, een keuze van God die voorafgaat aan heel ons leven, legt alle dingen vast. God mag dan iets te kiezen hebben, Hij mag dan een persoon zijn, wij zijn dat dan niet meer. In de traditie is veel werk gemaakt van dergelijke tegenwerpingen, in de brochure vindt u daar een steekproef van: hoe over verkiezen gedacht kan worden zonder dat het willekeur, onrechtvaardigheid of determinisme uitloopt.

Bij verkiezen is iets te zien, dat ook bij andere persoonlijke eigenschappen speelt. Worden ze aan God toegeschreven, dan krijgen ze inderdaad gemakkelijk iets bedenkelijks. Worden ze in een hoogste vorm aan God toegeschreven, dan kunnen ze hoogst dubieus worden. Dan maar liever een onpersoonlijke God, een God die niet kiest, niet handelt, een God die werkt als een natuurkracht zoals de zon of de zwaartekracht. Toch heeft de hoofdstroom van de traditie het gewaagd met de veronderstelling, dat God volmaakt en persoonlijk is – niet één van beide, maar beide. ‘In God is geen duisternis’, zei de traditie met Johannes. Tegelijk hield zij staande dat – anders dan de afgoden die ogen hebben en niet zien, een mond hebben maar niet spreken – God ons wel degelijk ziet en met ons communiceert. Hij kent ons en komt tot ons.³

Drie andere voorbeelden

Met het klassieke godsbeeld bewegen we ons op een veld, waarop in de geschiedenis van theologie in Europa al heel lang en intensief gewerkt is. Dat godsbeeld is dus in veel opzichten op indrukwekkende wijze uitgewerkt – we kunnen daar alleen maar van leren, veel meer dan we momenteel als gemeenteleden en predikanten gemiddeld doen. Aan de andere kant zijn er ook allerlei open plekken. Er is nog veel werk aan de winkel! Van dit werkveld wil ik een indruk geven, aan de hand van drie eigenschappen die niet in de brochure genoemd zijn.

³ Vgl. M. Vasalis, *Verzamelde Gedichten*, p. 55: ‘In angst meen ik een godheid te ontmoeten, / Zonder gelaat, die mij verschroeien moet, / En zonder handen, die mij vatten, zonder voeten / Die ik kan omklemmen; die, niet slecht noch goed, / Zijn creatuur vernietigt, nu ik hem benader. / Zo onbarmhartig en zo waar, zo weinig vader.

Maar eerst nog een opmerking vooraf. Wat noem je volmaakt? En wat is typerend voor persoonzijn? Wie het veldwerk van de klassieke theologie leert kennen zal merken, dat het antwoord op deze vragen niet bij voorbaat gegeven is, maar aldoende ontdekt is en voor verdere ontdekking vatbaar is. Spinoza meende, dat een wezen dat kiest en handelt *onvolmaakt* is. Volgens de traditie van de theologie is het hebben van een verstand een eigenschap die essentieel is voor een persoon. Maar deze eigenschap is met name sinds de Verlichting verengd tot analysevermogen. In reactie tegen dit rationalisme neigen veel hedendaagse theologen ertoe, het verstand geheel uit het persoonsbegrip weg te laten.

Hiermee zijn we meteen bij de eerste eigenschap. Ieder van u zult met me eens zijn, dat kennen een persoonlijke eigenschap is. Maar wanneer is deze eigenschap volmaakt te noemen? Het minder bekende antwoord van de traditie is, dat kennen op zich al een volmaaktheid is. Anders is er geen sprake van kennen, maar van vermoeden of menen. Het bekende antwoord van de traditie luidt: volmaakt kennen is alles-kennen, alwetendheid. Voor veel moderne mensen kruipt dan echter het gevoel omhoog, dat deze volmaaktheid alle lucht uit het persoonlijke leven perst. Wie herinnert zich niet de vrees voor de *alziende* God, voor Hem die alles kent en doorziet? Heeft een mens dan tegenover God nergens een stukje privacy?

Denken we hier even op door, dan blijkt niet kennen het probleem, maar wat er met die kennis gedaan wordt, wat God ervan laat merken en hoe. ‘God die mij dieper kent dan ik mijzelf’ (Ps 139) drukt het besef uit dat je aan God nergens kunt ontsnappen, maar doet dit in een sfeer van geborgenheid. ‘Alle dingen liggen voor uw ogen open’ (Hebr 4): als dat de ogen van Christus zijn, Hij die ons aankijkt met die liefde ‘die alles bedekt’ (1Kor 13), hoeft ons dit geen angst aan te jagen.

Ik kom tot mijn tweede voorbeeld. Onveranderlijkheid is vanouds als een volmaakte eigenschap beschouwd. Iets dat verandert is immers wisselvallig, vergankelijk, instabiel. In onze tijd is deze waardering echter fors verschoven. Onveranderlijkheid is een gebrek aan dynamiek, we zijn geneigd om ‘volmaakt’ eerder te verbinden met ‘telkens nieuw’. In elk geval is het ons bijna onmogelijk geworden om onveranderlijkheid als een persoonlijke eigenschap te zien. Ze lijkt geen enkele bewegingsruimte toe te laten. Bij een onveranderlijke God dacht de bekende theoloog Berkhof aan een ontzagwekkend ijskristal.

Kerkvaders en middeleeuwers vinden een onveranderlijke wil één van de volmaaktheden van God. Daarmee bedoelen zij uitdrukkelijk niet, dat God niet anders kan willen dan Hij in feite wil. Dan zou God niet kunnen kiezen, en valt een essentieel aspect van zijn persoonlijke karakter weg. Wat zij bedoelen is, dat God niet hoeft terug te komen op wat Hij in vrijheid gekozen heeft. Wie zo is, dat hij dat kan, is inderdaad volmakter dan wie dat niet kan – dat is ook voor ons nog prima na te voelen. God kan bovendien in één keer kiezen wat Hij na elkaar zal doen. Voor een reeks steeds weer andere daden hoeft dus geen veranderende wil verondersteld te worden. U ziet: persoonlijk, maar ook volmaakt. Israël speurt Gods daden na in de geschiedenis en zingt tegelijk: ‘In Hem is geen zweem van verandering’.

Mijn derde voorbeeld is een eigenschap die meestal wel als een persoonlijke, maar niet als een volmaakte eigenschap is gezien: jaloezie. In de christelijke traditie is deze eigenschap vaak uit het godsbeeld geweerd, onder andere om de Heer niet met de goden van de volken te associëren (zoals de Olympus-bewoners). Toch staat in het Oude Testament: ‘Ik de Heer ben een naijverig God’. Veel hedendaagse theologen menen, dat de kerkvaders hier zoveel moeite mee hadden, dat zij overgingen naar een godsbeeld zonder hartstocht, een God die geen voorkeur toont en boven elke emotie staat. Maar dit is een vertekening; in feite beginnen kerkvaders te zoeken naar, onder meer, een notie van heilige jaloezie. En daar kunnen wij, denk ik, wel in meekomen.

Als we geloven dat God het verdient om boven alles bemind te worden, zal Hij concurreren met alles in de schepping dat wij in ons leven de *hoogste* waarde toekennen. Als er één God is, is deze naijver eenvoudig gegeven. Dit wil niet zeggen, dat er ook geen kwalijke

jaloerie is. We kunnen de bijbeltekst over een naijverig God ‘die de zonden der vaderen bezoekt aan de kinderen, tot in het derde en vierde geslacht’ zo uitleggen, dat God, eenmaal gekwetst door de zonde van de ouders, het aan de kinderen, klein- en achterkleinkinderen vergeldt. Maar dan zou God toch onrechtvaardig zijn. We kunnen deze tekst echter ook lezen vanuit een zuivere jaloerie. Dan bedoelt zij, dat de gevolgen van de zonden van ouders bij de kinderen vaak tot in het derde geslacht voelbaar zijn. Het gaat dan om de harde waarheid dat de schepping zo in elkaar steekt, dat bepaalde wandaden deze doorwerking kunnen krijgen. Hoe ellendig dat ook is, daarmee treft de Schepper geen blaam.⁴

Deze voorbeelden tonen hopelijk aan, dat er in de traditie veel oude en nieuwe dingen te vinden zijn wanneer we ons laten leiden door de wichelroede van een volmaakt en persoonlijk godsbeeld. Om aan deze (her)ontdekkingstocht te beginnen moet je dit godsbeeld natuurlijk eerst een zeker krediet kunnen geven, en dat is niet altijd even makkelijk. Een onmisbaar hulpmiddel hierbij is kennis van traditionele termen en de betekenisverschuivingen die zij in de loop van de geschiedenis ondergaan.

Laat ik slechts één voorbeeld geven: het traditionele spreken over de gaven van God, zoals we dat bijvoorbeeld vinden in de leer van verkiezing en genade. Wanneer heeft God een mens iets gegeven? Bijbel en traditie antwoorden in het algemeen: als het bij die mens daadwerkelijk is aangekomen. Daarom kunnen zij ook zeggen: kom je in de hemel, dan is dat jou gegeven; kom je er niet, dan is jou dat niet gegeven. Wat hierbij dan gemakkelijk ongenoemd blijft, is dat een gave wel aangeboden kan zijn, maar niet ontvangen is. Op verschillende plaatsen zijn *De Dordtse Leerregels* zo te lezen: zij ontkennen het moment van menselijke instemming niet, maar laten haar buiten beeld, eenvoudig vanwege de terminologie. Je moet dus een hele vertaalslag maken als je het traditionele spreken over Gods gaven overzet naar een tijd, zoals de onze, die gave allereerst opvat als aanbod en het moment van ontvangst juist niet in dat woord opneemt.

Afronding

Ik kom tot een afronding. Als je er niet mee opgegroeid bent, geloof je niet zomaar in een persoonlijk God. Het is ook iets wonderlijks en duizelingwekkends, het is een geschenk om God zo te gaan zien. Mensen hiervoor de ogen openen is een kwetsbaar proces, waarin het verstand maar een beperkte rol speelt. Ben je wel opgegroeid met een persoonlijk God, dan kan dat persoonlijke godsbeeld zelf bedenkelijk zijn geworden, soms zozeer, dat je er afstand van neemt. De uitdaging die de klassiek christelijke traditie ons stelt, ligt in het samendenken van het persoonlijke en het volmaakte, tegen de stroom van het (post)moderne (en antieke) denken in, die deze twee dingen niet kan verenigen.

Laten we geen genoegen nemen met een volmaakt wezen dat onpersoonlijk is, dat geen personen kan scheppen en waarmee ook geen persoonlijke relatie mogelijk is. Maar laten we ook geen genoegen nemen met een persoonlijke God bij wie we enige onvolmaaktheden op de koop toe nemen. Kerkvaders en middeleeuwen waren ervan overtuigd, dat het persoonlijke en het volmaakte als het goed is convergeren. Het meest volmaakte wezen *is* de best mogelijke persoon. Deze convergentie gaf ook het nadenken over de mens een richtlijn.

Waar dit samendenken lukt, hebben wij als kerk iets van onze historische identiteit teruggewonnen, hebben wij als gemeenteleden een stukje integratie gerealiseerd, en is in ons persoonlijke denken en beleven van God wat heling gekomen.

⁴ Daar kan dan toch wel zijn hand in gezien worden in die zin, dat de wijze waarop de schepping in elkaar steekt door God gewild is en in stand gehouden wordt. Hoe bereikt de ellende die door ouders veroorzaakt is de kinderen en kleinkinderen? Via door *Hem* geschapen verbanden. Dit is alleen geen directe, persoonlijk afgestemde daad van God aan de getroffen. Tot die veronderstelling kun je alleen komen, als je meent dat natuurlijke wetmatigheden zo in de hand van God liggen, dat Hij ze elk moment kan veranderen en er steeds een specifieke reden voor moet hebben om dat wel of niet te doen. Dit laatste godsbeeld leefde overigens wel in het oude Oosten, en in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa.